

Deportácie židovského obyvateľstva zo Slovenska v roku 1942: organizácia, priebeh, dôsledky

Deportations of the Jewish Population from Slovakia in 1942: Organisation, Course, and Consequences

JÁN HLAVINKA

DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.04> © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. © 2022, Ján Hlavinka. This is an open access article licensed under the Creative Commons

Ján Hlavinka, Historický ústav SAV, v. v. i., P.O. Box 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava; e-mail: histjhla@savba.sk

In the period from 25 March to 20 October 1942, around 57,700 Jews were deported from the *Ludak* Slovak Republic to the Nazi concentration and extermination camps. Around 39,000 persons were transported to the Lublin Area where the Reinhardt Operation had been launched, and another 18,700 Jews were taken to the Auschwitz Nazi concentration and extermination camp. The so-called first wave of the deportations of Jews from Slovakia was the culmination of the years-long systemic anti-Jewish policy of the *Ludak* regime. The aim of this study is to provide a basic overview of the first wave of deportations of Slovak Jews from Slovakia. It explores the motivations of the initiators and organisers of deportations, their organisation and different stages, and briefly covers the locations (places of destination of the transports) at which Slovak Jews found themselves after the deportation. This issue was until recently absent from Slovak scientific literature (mainly when it comes to the Lublin Area).¹

Key words: Holocaust, deportations, concentration camp, Jews, Slovakia

How to cite: Hlavinka, J. (2022). Deportácie židovského obyvateľstva zo Slovenska v roku 1942: organizácia, priebeh, dôsledky. Slovenský národopis, 70(1), 31–47.

DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.04>

1 Pokiaľ ide o skúmanie osudov slovenských Židov v Lublinskej oblasti, dlhý čas existovala k danej téme len štúdia izraelského historika Yehoshua R. Büchlera, ktorá bola publikovaná v roku 1991 (Büchler, 1991) a do slovenského jazyka preložená v roku 2002. Štúdia poskytuje síce solídne, no zároveň len základné informácie o probléme. Mnohé dôležité otázky zostávali nepokryté. Výskum sa mierne posunul po roku 2010, no pokiaľ ide o počty osôb v jednotlivých getách a táboroch, problém pracovných táborov, otázku úteku z danej oblasti a niektoré ďalšie problémy, výskum stále absentuje.

Úvod

Dňa 25. marca 1942, v podvečerných hodinách, vypravili z Popradu prvý vlakový transport s 999 židovskými ženami a jedným židovským lekárom.² Transport v zmysle smerníc 14. oddelenia Ministerstva vnútra vtedajšej Slovenskej republiky zostavovali z nákladných vagónov, do ktorých mala Hlinkova garda nahnať po štyridsať osôb (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 140–141).

Za cieľ cesty transportu bol vopred určený nemecký koncentračný tábor Auschwitz.³ Transport prešiel, v zmysle inštrukcií Žilinou a ráno, 26. marca 1942, ho na hraničnom priechode Skalité-Zwardoň odovzdali nemeckým bezpečnostným orgánom. Do Auschwitzu dorazil ešte v ten istý deň (Setkiewicz, 2015: 140).

Židovské ženy a dievčatá zo Slovenska, ktoré nacisti doviedli 26. marca 1942 na pôdu tábora Auschwitz, sa stali prvými ženskými židovskými väzenkyňami tohto tábora. Boli by jeho vôbec prvými ženskými väzenkyňami, keby niekoľko hodín pred nimi nepriviezol iný transport väzenkyne (z väčšej časti nemecké kriminálničky) z koncentračného tábora Ravensbrück. Tie mali zaujať nadradené postavenie vo väzenskej hierarchii tábora a stať sa tzv. *kápmi* (Kladivová, 1992: 143–144).

Väzenkyne dovezené v transporte z Popradu boli vo veku 16 – 45 rokov a pochádzali z východného Slovenska.⁴ Vôbec netušili, kde sa ocitli, a ani čo môžu v tábore Auschwitz očakávať. Počas prijímacej procedúry ich oholili na všetkých častiach tela, očíslovali tetovaním a dostali väzenské šaty po sovietskych vojnových zajatcoch. Po celý čas ich príslušníci SS ponižovali. Jedna z preživších uvedeného transportu si na to spomínala takto: *A potom nás zobrali do jednej veľkej miestnosti, kde sme sa museli vyzliekať. Mladé dievčatá. SS-áci sa tam smiali, viete také mladé boli aj pätnásť, šestnásť ročné, tak nechceli sme sa zobliecť, tak nám palicami sťahovali nohavičky (...). A viete, keď si tak pomyslím, že toto musím rozprávať. Tak vtedy sme, tam boli Ukrajinci, ktorí nás strihali všade. Muži nás strihali viete, tak vlasy a všetko ostatné. No to bolo strašné. To nám tým chceli dať najavo, že už nás ani za ľudí nepočítajú, viete. To bolo také, že dve malé sestričky moje, ja som ich len podľa hlasu spoznala, keď boli oholené celé. Viete, tak to sa nedá hovoriť. Po toľkých rokoch, že človek, viete takto. No strašné sme prežívali. A potom, potom sme mali kúpeľ, viete tak dezinfikačnú, a da-*

2 Slovenský národný archív (SNA), archívny fond (f.) Ministerstvo vnútra, kartón (k.) 227, Deportáčny zoznam transportu z 25. 3. 1942.

3 Napriek tomu, že sa v odbornej literatúre vydávanej v slovenskom jazyku často používa termín „Osvienčim“, pridržiam sa skráteného dobového nemeckého názvu. Vychádzam z faktu, že Koncentračný tábor Auschwitz (Konzentrationslager Auschwitz, skratka KL Auschwitz) zriadili nemeckí nacisti v roku 1940, mesiace po okupácii poľského územia a premenovaní neďalekého poľského mesta Oświęcim na Auschwitz. Tábor samotný nemá žiadne historické väzby na poľský jazyk a nikdy nebol lokalitou, ktorá by mala poľský názov. Napriek tomu, že sa termín „Osvienčim“ v slovenskom jazyku dlhodobo používa, je zrozumiteľný a jazykovedci ho pripúšťajú, považujem pojem Auschwitz za historicky presnejší.

4 Židovské ženy deportované v prvom transporte pochádzali z niekoľkých okresov vtedajšej Šarišsko-zemplínskej a Tatranskej župy, teda zo Zemplína, Šariša a Spiša. SNA, f. MV, k. 227, Deportáčny zoznam transportu z 25. 3. 1942.

*li nám šaty, šatstvo, nohavice, uniformy po ruských zajatcoch. Aj také, pamätám sa, tmavomodré košele s nejakými páskami a na to mužské obleky. Všetke sme sa zmestili aj dve do jedného.*⁵

V prvý deň ešte židovské ženy privezené v transporte z Popradu nemohli vedieť, že sa stali väzenkyňami tábora, ktorý bude neskôr centrom masovej fyzickej likvidácie židovského obyvateľstva. A nemohli ani vedieť, že ich transport bol prvý zo série 57 transportov, ktoré počas nasledujúcich mesiacov odvezú zo Slovenska ďalšie desiatky tisíc Židov nielen do Auschwitzu, ale aj do koncentračných a vyhladzovacích táborov v Lublinskej oblasti (Distrikt Lublin).

Od 25. marca do 20. októbra 1942 deportoval režim Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HLSL), v spolupráci s nacistickým Nemeckom zo Slovenska približne 57 700 Židov. Z nich do spomínanej Lublinskej oblasti smerovalo v transportoch približne 39 000 osôb a do nacistického koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz zo Slovenska deportovali v roku 1942 približne 18 700 osôb (Setkiewicz, 2015: 156).

Cieľom tejto štúdie je poskytnúť základný prehľad o prvej vlne deportácií Židov zo Slovenska, o organizácii a etapách jej priebehu, ako aj o lokalitách (cieľových miestach transportov), v ktorých sa slovenskí Židia po deportácii ocitli.

Prečo došlo k deportáciám Židov v roku 1942

K rozhodnutiu deportovať Židov zo Slovenska dospeli politici ľudáckej Slovenskej republiky postupne. Samotným deportáciám v roku 1942 predchádzali roky systematickej protizidovskej politiky, ktorú HLSL a jej stúpenci realizovali od nástupu k moci v jeseni 1938, teda ešte pred vyhlásením samostatného štátu. Už v tom čase, na samom začiatku svojej vlády na Slovensku, ukázali predstavitelia HLSL na čele s Jozefom Tisom, že dokážu v spolupráci s nemeckými nacistami realizovať násilné deportácie Židov.

So súhlasom Tisa, vtedy vo funkcii predsedu autonómnej vlády a ministra vnútra, totiž 4. novembra 1938 nariadili regionálnym úradom, bezpečnostným zložkám a novo-založenej Hlinkovej garde vyvážať najprv nemajetných Židov a následne Židov cudzej štátnej príslušnosti za novo ustanovovanú slovensko-maďarskú hranicu (Nižňanský, *Ed.*, 2001: 228–230). Protiústavná, chaoticky riadená, a hlavne násilná akcia sa skončila vyvezením tisícov nič netušiacich a šokovaných občanov na „územie nikoho“, ktoré sa zakrátko stalo maďarským (Frankl, 2019: 97). Tiso 7. novembra 1938 nariadil akciu ukončiť (Nižňanský, *Ed.*, 2001: 231). Bola však jasnou správou o nastavení režimu, ktorý so spolustraníkmi nastoľoval.

Prečo tieto udalosti z roku 1938 na Slovensku spomínam? V diskurze o deportáciách Židov zo Slovenska v roku 1942 sa na ne totiž často zabúda a myslím si, že neoprávnené.

5 Žena, narodená v r. 1917. Projekt „Oral history: osudy tých, ktorí prežili holokaust“. Originál svedectva je uložený v archíve Nadácie Milana Šimečku. Za poskytnutie výpovede ďakujem PhDr. Petrovi Salnerovi, DrSc.

Deportácie z novembra roku 1938 boli totiž precedensom, krátkou, ale jasnou skúsenosťou s vyvážením Židov za aktívnej účasti nemeckého experta (Adolfa Eichmanna). Zároveň ukazovali budúcim obetiam deportácií, že ľudáci nemajú problém sa k takejto akcii uchýliť, neboja sa porušiť pritom platné právne predpisy a vôbec sa nezaujmajú o osud vyvezených osôb. Či a ako si obeť deportácií túto skúsenosť uvedomili a reflektovali ju, je iná vec. Ďalšia otázka tiež je, čo s týmto poznaním mohli reálne urobiť.

Od vyhlásenia Slovenského štátu, ku ktorému došlo 14. marca 1939, sa totiž z antisemitizmu stala štátna doktrína a ľudácky režim prakticky od prvých dní existencie nového štátu prijímal a uvádzal do života najrôznejšie protizidovské právne normy. Do právneho poriadku bol zadefinovaný pojem „Žid“. Ďalšie právne normy sa týkali obmedzení Židov pri výkone rôznych povolání, vyvlastňovania všetkých foriem ich majetku a obmedzovania ich uplatnenia v budúcnosti. Politika „vyučovania Židov z hospodárskeho a sociálneho života“ sa stala zrejme najfrekvencovanejšou vnútropolitickou agendou slovenského štátu v rokoch 1939 – 1941. Revízie živnostenských oprávnení, obmedzenia počtu Židov vo výkone slobodných povolání a v štátnej správe, „evolučná“ a neskôr „radikálna“ arizácia (zahŕňajúca arizáciu poľnohospodárskej pôdy, podnikového majetku, domov a bytov, zablokovanie bankových vkladov a cenosti a celý rad ďalších nadväzujúcich opatrení) mali za cieľ jediný: maximálne limitovať počet ekonomicky aktívnych Židov na Slovensku a pripraviť ich o majetok. Ten sa v arizačnom procese prerozdeľoval medzi štát a politicky a korupčne vyberané fyzické a právnické osoby (Hallon, 2007; Hlavinka, 2008a, 2020).

Popritom boli na celoštátnej, ale aj na lokálnej úrovni vydávané a aplikované rôzne iné protizidovské obmedzenia, zákazy a nariadenia, ktoré nemali ekonomické a finančné pozadie, no sledovali obmedzenie Židov v rôznych sférach náboženského a spoločenského života. Zákaz eruv drôtov (Nižňanský, 1999: 20–24), vstupu do parkov, kaviarní, či nariadenia nosiť povinné označenie na vrchnom odevu boli motivované inak, ako ekonomicky. Časť z nich dokonca iniciovali lokálni predstavitelia ľudáckeho režimu (hovoríme o tzv. lokálnych agresoroch). Ako príklad možno uviesť nariadenie župana Šariško-zemplínskej župy, ktorý asi 28 000 Židom žijúcim na území tejto župy nariadil už na konci marca 1941 nosiť povinné označenie v podobe žltej pásky na ľavom rukáve vrchného odevu.⁶

Keď 9. septembra 1941 vydala vláda ľudáckej Slovenskej republiky nariadenie o právnom postavení Židov (známejší pod hovorovým označením „Židovský kódex“) a zhrnula v ňom dovedy prijatú základnú protizidovskú legislatívu, vznikla najrozsiahlejšia právna norma obdobia 1939 – 1945.⁷

Zásadné nóvum kódexu spočívalo v rasovej definícii pojmu Žid (inšpirovanej nemeckými norimberskými zákonmi), definovaní pojmu „židovský miešanec“ a zavedení obmedzení vyplývajúcich z rasistického prístupu k tzv. židovskej otázke. Tie zahŕňali aj zákaz uzatvárania manželstiev Židov a Nežidov a zákaz mimomanželské-

6 Vyhláška č. 144/1941 ÚN, Úradné noviny, 1941, roč. 23, č. 17, s. 606.

7 Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov, známe ako „Židovský kódex“ obsahuje 270 paragrafov. Bližšie pozri Nariadenie č. 198/1941 Sl. z., Slovenský zákonník, rok 1941, s. 643–684.

ho pohlavného styku. Proti opatreniam vydaným na základe kódexu nebolo možné sa odvolať. Výnimku spod jeho ustanovení mohol udeliť (úplne alebo čiastočne) prezident republiky (Kamenec, 1991: 125–126).

Roky okrádané a obmedzované židovské obyvateľstvo bolo kódexom definitívne odsunuté na okraj spoločnosti do pozície tretotriednych obyvateľov krajiny (druhotriedni boli spravidla kriminálnici, ktorí však v porovnaní so Židmi mali v slovenskom štáte viac práv).

Na prelome leta a jesene 1941 už aj predstavitelia HSES a štátneho aparátu vnímali, že kulminujúca arizácia majetku a dlhodobé vylúčovanie Židov z rôznych sfér hospodárstva vytvorili veľkú skupinu sociálne odkázaných Židov. Otázka, ako naložiť s desiatkami tisíc nezamestnaných a na sociálnu podporu odkázaných osôb bola na stoloch ústredných orgánov a upozorňovala na ňu aj Ústredňa Židov – jediná povolená organizácia Židov na Slovensku.

Myšlienka vybudovať pre Židov vylúčených z hospodárstva pracovné tábory, v ktorých by vyrábali nedostatkový tovar a z jeho predaja si zabezpečovali obživu, bola síce v úvodnej fáze realizácie (začalo sa s výstavbou táborov v Novákoch a Sereďi), ale zároveň bolo nad slnko jasné, že nebude ani lacným, a ani rýchlym riešením. Na jeseň 1941 sa však odohrala udalosť, ktorá mala zrejme určujúci vplyv na protizhľadovské opatrenia ďalších mesiacov a nakoniec viedla k deportáciám.

V dňoch 20. a 21. októbra 1941 sa v Hitlerovom hlavnom stane v Rastenburgu (v tzv. Wolfschanze) stretli najvyšší predstavitelia Slovenska ako so samotným Adolfom Hitlerom, tak aj s niektorými pohlavármi tretej ríše. O niekoľko mesiacov neskôr, 26. marca 1942 povedal minister vnútra a Hlavný veliteľ Hlinkovej gardy Alexander Mach členom slovenskej Štátnej rady, že na uvedenom októbrovom stretnutí s ríšskym vodcom SS a šéfom nemeckej polície Heinrichom Himmlerom sa hovorilo o slovenských Židoch a že na tomto stretnutí sa „nadhodila“ myšlienka deportácií Židov zo Slovenska a viac sa jej „nedalo zaspať“.⁸ Mnohé detaily krokov, ktoré urobili slovenskí a nemeckí predstavitelia po rokovaníach v Rastenburgu, nepoznáme. Vieme však, že nacisti od útoku na Sovietsky zväz (začal sa 22. júna 1941) rozpútali na jeho území masové vraždenie Židov (strelnými zbraňami), ktorého obeťami sa do spomínaných slovensko-nemeckých rokovaní stali desiatky tisíc mužov, žien a detí z územia Ukrajiny a Bieloruska. Vieme tiež, že v čase, keď sa ríšsky vodca SS Heinrich Himmler stretával so slovenskými predstaviteľmi, už jemu podriadené zložky pracovali na rozšírení záberu a kapacít masového vraždenia židovskej populácie (pripravovaním vyhladzovacích táborov).⁹

Keď sa H. Himmler pýtal v októbri 1941 slovenských politikov pri čaji, koľko je na Slovensku Židov, bola to zrejme rečnícka otázka. On to s veľkou pravdepodobnosťou vedel a pokiaľ aj nie, zistiť tento údaj bolo pre neho jednoduché (Slovensko bolo doslova prešpikované nemeckými informátormi a poradcami a na vrchole celej

8 SNA, Úrad predsedníctva vlády, k. 242, Zápisnica zo zasadnutia Štátnej rady dňa 26. 3. 1942.

9 Stavba vyhladzovacieho tábora Belzec sa napríklad začala 1. novembra 1941, lokalitu vyberali skôr (Libionka, 2017: 100).

nacistickej spravodajskej pyramídy stál práve Himmler). Po odpovedi slovenských politikov mal Himmler povedať, že Nemci ich budú potrebovať.¹⁰ Rozhovor prebehol vo chvíli, keď už nacistická genocída Židov dosahovala obrovské rozmery. Stačí uviesť, že Himmlerovi podriadené jednotky len pri Kyjeve, v rokline Babyn Jar, na konci septembra 1941 zastrelili v priebehu dvoch dní viac ako 33 000 obetí, čo sa rovnalo tretine vtedajšej židovskej populácie na Slovensku (Cesarani, 2016: 404).

Spomenuté októbrové stretnutie s Himmlerom, na ktorom došlo k prvej debate o možných deportáciách slovenských Židov, bolo stretnutím strán, ktorých záujmy sa v istom bode spájali. Mach totiž členom Štátnej rady 26. marca 1942 nerozprával len o rozhovore s Himmlerom, ale aj o tom, čo bolo hlavnou motiváciou slovenskej strany deportovať slovenských Židov na územie pod kontrolou nacistického Nemecka. Sucho vtedy konštatoval: „Pomocou Nemcov chceme sa zbaviť Židov“.¹¹

Slovenskú stranu, podľa môjho názoru, jednoznačne motivovala snaha zbaviť sa židovského obyvateľstva, ktoré bolo sociálne odkázané a ktoré ľudácky režim vnímal v tom období ako záťaž. Deportácie na územie pod kontrolou nacistov boli pre ľudákov rýchlym riešením.

Mnohé z toho, čo sa odohralo od októbrového stretnutia s H. Himmlerom po odchod prvého transportu Židov zo Slovenska, je nejasné. Rozmer a rozsah zločinu, ktorého si boli nemeckí páchatelia vedomí ich viedol k tomu, že aj keď komunikovali medzi sebou, používali eufemizmy o deportáciách „na východ“, „evakuácii“ a pod. Keď sa tajný plán Konečného riešenia židovskej otázky v Európe preberal 20. januára 1942 na konferencii vo Wannsee, Reinhard Heydrich hovoril prítomným o Slovensku ako o krajine, v ktorej už nie sú žiadne ťažkosti, keďže hlavné problémy už boli vyriešené.¹²

Slovenská strana ešte v decembri 1941 pozitívne reagovala na otázku nacistického Nemecka, či súhlasí s deportáciami slovenských štátnych občanov židovského pôvodu žijúcich na území ríše „na východ“ (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 12). Ako napísal historik Eduard Nižňanský, po súhlase s deportáciami svojich štátnych príslušníkov nachádzajúcich sa na území ríše, boli deportácie zo samotného slovenského územia len ďalším logickým krokom (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 13). Ten obe strany (slovenská aj nemecká) urobili niekedy v januári 1942. Predpokladá sa, že debatu o konkrétnych deportáciách Židov priamo zo Slovenska práve vtedy spustili slovensko-nemecké rokovania o zvýšení kontingentu slovenských pracovných síl v ríši, pri ktorých ako náhradu buď Slováci ponúkli alebo Nemci požadovali židovské pracovné sily; pramene umožňujú aj jednu, aj druhú možnosť (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 13–15). Čo je však jasné, je fakt, že slovenskí predstavitelia neboli do deportácií dotlačení a nekonali pod nemeckým nátlakom.

10 SNA, Úrad predsedníctva vlády, k. 242, Zápisnica zo zasadnutia Štátnej rady dňa 26. 3. 1942.

11 SNA, Úrad predsedníctva vlády, k. 242, Zápisnica zo zasadnutia Štátnej rady dňa 26. 3. 1942.

12 Protocol of the Wannsee Conference, January 20, 1942, <https://www.yadvashem.org/docs/wannsee-conference-protocol.html> (získané 17. 12. 2021).

Ako prebiehali deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942

Vo februári 1942 už štátny aparát Slovenska začal deportácie Židov reálne pripravovať a to administratívne, keď ministerstvo vnútra nariadilo celoštátny súpis židovského obyvateľstva (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 103–108).¹³ Prvý plán deportácií počítal s vyvezením 20 000 tzv. práceschopných Židov. Keď však už prebiehali administratívne prípravy, predseda slovenskej vlády Vojtech Tuka začal prostredníctvom nemeckého poradcu pre riešenie židovskej otázky na Slovensku Dietera Wislicenyho s Berlínom diskusiu o deportáciách všetkých Židov. Reakcia nacistického Nemecka bola zaujímavá. Nemecko žiadalo, aby Slovensko zbavilo všetky deportované osoby štátneho občianstva a ako druhú podmienku stanovilo „presídľovací poplatok“ 500 ríšskych mariek (RM) za každú deportovanú osobu (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 16). Prečo H. Himmler, ktorý sa mal k slovenskej požiadavke vyjadrovať, reagoval takto? Prečo v danej chvíli vyrukoval s takouto sumou? Pramene na úplne jednoznačnú odpoveď nie sú k dispozícii, ale podľa môjho názoru je možné vysloviť hypotézu, že slovenská iniciatíva prišla v čase, keď nacisti ešte na veľkú deportačnú vlnu zo Slovenska nemali k dispozícii dostatok likvidačných kapacít. Ako ukázal výskum, viaceré vyhladzovacie tábory boli v danej chvíli ešte len vo výstavbe. Tábor Belzec spustili v marci 1942 a jeho prvými obeťami boli miestni, teda poľskí Židia, tábor Sobibor bol spustený na začiatku mája 1942 a tábor Treblinka až v júli 1942. Aj v táboch Auschwitz sa plynové komory budovali len postupne (Libionka, 2017: 138–140; Piper, 2000: 118–143).¹⁴ Himmler tak mohol mať zámer poplatkom a jeho výškou slovenskú iniciatívu trochu spomaliť. Od žiadanej inej krajiny nacistické Nemecko nežiadalo takú sumu a okrem Slovenska platilo za deportácie Židov len Chorvátsko a to 30 RM za osobu (Nižňanský, Kamenec, 2003: 313). Slovenská strana s platbou 500 RM za každú deportovanú osobu bez problémov súhlasila (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 54).

Vynára sa otázka, čo všetko slovenská strana vedela o nemeckých plánoch s deportovanými Židmi ešte pred samotným začiatkom deportácií. Na to nepoznáme jednoznačnú odpoveď. Pramene však ukazujú, že prostredníctvom slovenskej armády, ktorá bojovala na východnom fronte po boku Wehrmachtu a pohybovala sa na okupovanom sovietskom území, kde prebiehala už spomínaná genocída Židov, sa na Slovensko od leta roku 1941 dostávali informácie o ich vraždení. Slovenskí vojaci boli priamymi svedkami niektorých masových popráv Židov a zhotovili z nich aj fotografie. Slovenský vojak Lubomír Škrovina z Banskej Bystrice bol napríklad pria-

13 V Súpise Židov bolo zapísaných približne 89 000 osôb.

14 Do marca 1942 nacisti v tábore Auschwitz vraždili plynom v časti Auschwitz (I). Prvé pokusy s Zykonom B a touto metódou tu urobili v auguste 1941 na sovietskych vojnových zajatcoch. Na masové vraždenie plynom následne používali priestory Krematória I, ktoré však považovali za príliš malé a nevhodné z hľadiska maskovania celej operácie. Preto práve v marci 1942 dochádza k spusteniu plynovej komory vytvorenej z bývalého sedliackeho domu v tábore Auschwitz II-Birkenau. Táto budova, nazývaná aj „Bunker 1“ bola v lete 1942 doplnená o ďalšiu obdobnú plynovú komoru (tzv. Bunker 2). Neskoršie veľké plynové komory v Auschwitz II-Birkenau spúšťali do prevádzky od jari roku 1943 (Piper, 2000: 118–143).

mym svedkom masového vraždenia židovských žien a detí, ktoré odfotoграфoval 13. októbra 1941 pri ukrajinskom meste Miropol.¹⁵

Informácia o zverstvách páchaných na židovskom obyvateľstve sa dostávala na Slovensko aj prostredníctvom duchovných, ktorí pôsobili pri slovenskej armáde na východnom fronte. Vďaka nim sa tieto informácie dostali aj k biskupovi Mons. Michalovi Buzalkovi a následne prostredníctvom diplomatického zástupcu Svätej stolice na Slovensku aj do Vatikánu (Kamenec, Prečan, Škorvánek, *Eds.*, 1992: 70).

Vedeli o masovom vraždení najvyšší predstavitelia ľudáckeho režimu? Minister národnej obrany Ferdinand Čatloš o vraždení Židov na okupovanom území ZSSR informoval priamo prezidenta republiky Jozefa Tisa a aj predsedu vlády Vojtecha Tuku.¹⁶ Jozefa Tisa o ňom informoval aj generál Jozef Turanec (Ward, 2018: 265). Je iluzórne si myslieť, že viditeľne široký okruh nositeľov informácií o masových vraždách Židov by nezahŕňal aj ďalších popredných činiteľov slovenskej politiky.

Keď sa informácia o pláne deportovať slovenských Židov (hovorilo sa vtedy aj o deportáciách na územie Ukrajiny) dostala k predstaviteľom židovskej komunity (jedným z tých, ktorí túto informáciu potvrdili, bol dokonca minister školstva Jozef Sivák), nastalo medzi nimi zdesenie. Rôzni predstavitelia židovskej komunity okamžite podnikali kroky a prosili rôzne autority, aby sa deportácie neuskutočnili (Frieder, 1990: 64–65).

Na prezidenta J. Tisa sa obrátili aj priamo. List slovenských rabínov, ktorý Tisovi odovzdal hlavný rabín Armin Frieder, hovoril jasnou rečou. Rabíni v ňom napísali, že nech sa už deportácie nazvú akokoľvek a odôvodnia akýmikoľvek pohnútkami, budú znamenať „fyzické zničenie Židov na Slovensku“. Obdobný list prezidentovi napísali židovské náboženské obce. Tiso oba listy odignoroval (Frieder, 1990: 69; Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 116–119).

Správy o plánovaných deportáciách Židov zo Slovenska veľmi negatívne prijala Svätá stolica. Jej diplomatický zástupca v Bratislave, Msgr. Giuseppe Burzio, ju o nich informoval 9. marca 1942 a vo svojej správe jasne napísal: „Deportácia 80 000 osôb do Poľska napospas Nemcom sa rovná odsúdeniu veľkej ich časti na istú smrť“ (Kamenec a kol., 1992: 80). Burzio hlásil, že proti deportáciám už osobne intervenoval priamo u Vojtecha Tuku. Podľa jeho depeše Tuka počas ich stretnutia „vehementne bránil legitímnosť opatrenia a opovážil sa povedať (on, ktorý sa tak vystatuje katolicizmom), že v ňom nevidí nič nehumánneho a protidemokratického“ (Kamenec a kol., 1992: 80).

Podľa nemeckej spravodajskej služby Sicherheitsdienst intervenoval Burzio aj u prezidenta Tisa, ktorému sa mal údajne vyhrázať interdiktom (Ward, 2018: 270).

Židia v intervenciu a vplyv Vatikánu dúfali. Židovská náboženská obec v Bratislave sa obrátila aj na samotného pápeža Pia XII. a prosila ho o apelovanie na prezi-

15 Archiv bezpečnostních složek, f. Historický fond StB (H), zväzok č. H-770.

16 United States Holocaust Memorial Museum Archives, Record Group 57.004M Selected Records of Trials of the National Court of Slovakia, reel 0048, slide 843, Výpoveď Ferdinanda Čatloša pred Národným súdom.

denta Tisa „aby sa nás a našich detí ujal v mene ľudskosti a lásky k blížnemu a aby nedopustil naše vyhnanie“ (Kamenec a kol., 1992: 83).

Svätá stolica dala svoje vážne výhrady voči deportáciám Židov veľmi otvorene najavo aj v diplomatickej nóte, ktorú 14. marca 1942 odovzdali vo Vatikáne slovenskému veľvyslancovi pri Svätej stolici Karolovi Sidorovi. Okrem iného sa v nej uvádza: „Štátny sekretariát chce veriť, že táto správa nezodpovedá pravde, pretože nepovažuje za možné, že by sa v krajine, ktorá sa chce riadiť katolíckymi princípmi, mali uplatniť také poľutovaniahodné opatrenia s takými bolestnými následkami pre mnoho rodín“ (Kamenec a kol., 1992: 84).

Z doteraz známych a zverejnených dokumentov podľa môjho názoru vyplýva, že vatikánska diplomacia robila, čo mohla, aby zvrátila rozhodnutie slovenského ľudáckeho režimu (na čele ktorého stál katolícky kňaz), deportovať židovské obyvateľstvo, no jej možnosti toto dosiahnuť boli veľmi obmedzené. Predstavitelia režimu HSLS, vrátane J. Tisa, intervencie Vatikánu ignorovali.

Slovenskí katolícki biskupi pomerne dlho oficiálne mlčali a ich vyhlásenie prišlo až 26. apríla 1942 (teda až počas deportácií). Jeho značná časť bola venovaná otázke krštenia Židov, o ktoré mali v tom období mnohí Židia záujem (hoci z formálneho hľadiska krst nemenil v danej dobe nič na právnom statuse Žida a nemohol odvrátiť deportáciu osoby). Biskupi sa ohradili proti akýmkoľvek snahám o zasahovanie do práva cirkvi krstiť. Vyhlásenie zároveň reagovalo na aktuálne opatrenia a ako napísal historik Ivan Kamenec, možno ho považovať za protest, i keď veľmi opatrne štylizovaný, voči deportáciám (Kamenec, 1991: 185).

Ako už bolo uvedené, ľudácky režim spustil deportácie Židov 25. marca 1942, vypravením prvého transportu z Popradu. Štátny aparát, ktorý ich organizoval, viedlo 14. oddelenie ministerstva vnútra na čele s Gejzom Konkom, ktorého v apríli 1942 vystriedal Anton Vašek (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 38).

Do organizácie deportácií boli zapojené prakticky všetky úrovne štátnej správy podliehajúce Ministerstvu vnútra a aj niektoré zložky podliehajúce Ministerstvu národnej obrany. Zúčastňovali sa na nich aj Ministerstvo dopravy a verejných prác, Ústredný hospodársky úrad a niekoľko ďalších štátnych orgánov. Veľký podiel na deportáciách malo žandárstvo a polovojenské organizácie režimu – Hlinkova garda (HG) a Freiwillige Schutzstaffel (FS).

Pôvodný plán predpokladal, že Židia budú na základe vopred pripravených zoznamov sústreďovaní do okresných koncentračných miest, odkiaľ ich žandárstvo, HG a FS odvezú do piatich koncentračných táborov, zriadených na tento účel na rôznych miestach Slovenska. Tam budú naložení do vlakových súprav transportov a vyvezení.

Spomenuté koncentračné tábory na začiatku marca 1942 zriadilo ministerstvo vnútra v Bratislave-Patrónke, Sereďi, Novákoch, Žiline a Poprade. Ich oficiálny názov znel Koncentračné stredisko pre Židov (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 129).

Strážna služba a velenie táborom boli zverené Hlinkovej garde. Veliteľmi sa stali preverení členovia HG, ktorým boli po dohode s nemeckým poradcom D. Wislicenym pridelení poradcovia z nacistického Nemecka. Spolu štyroch poradcov na tento účel poslala na Slovensko nacistická Centrála pre židovské vystahovalectvo sídliaca

vo Viedni. Išlo o poddôstojníkov SS, ktorí mali veľké skúsenosti s deportáciami židovského obyvateľstva (Safrian, 2010: 144).

Osoby, ktoré mali byť vyvezené v prvom transporte, začal režim HSLS zaistovať 21. marca 1942 v Prešove a v ďalších lokalitách východného Slovenska (Hlavinka, 2008b: 372). Hneď nato sa obdobné sústreďovacie akcie rozbehli po celom Slovensku. Koniec marca a začiatok apríla 1942 tak boli po celej krajine v znamení veľmi násilných akcií zameraných na zaistovanie tisícov mladých židovských mužov a žien, ich prevážaní do spomenutých piatich koncentračných táborov a ich následnej deportácie. Deportácie boli oficiálne vysvetľované ako „preprava Židov zaradených do práce podľa §22“ tzv. Židovského kódexu (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 115).

Fakt, že oficiálnej verzii o odvážaní na miesto pracovného nasadenia mnohí neverili, dokumentujú masové úteky Židov do Maďarska, či ukrývanie sa pred deportáciami. Predpokladané a reálne počty zaistených sa spočiatku líšili. Ministerstvo vnútra (MV) preto na niektorých miestach vyšetrovalo konanie zodpovedných úradníkov a zložíek a hrozilo podriadeným disciplinárnymi trestami (Hlavinka, 2008b: 374–376). Je vysoko pravdepodobné, že práve rozdiely medzi plánovaným a reálnym počtom zaistených Židov v prvých dňoch deportácií viedli k výmene šéfa 14. oddelenia ministerstva vnútra. Na celom Slovensku bezpečnostné zložky po nezaistených Židoch (nazývaných „dezertéri“) pátrali a úrady sa uchýľovali dokonca k braniu ich príbuzných, ako aj iných Židov za rukojemníkov (Hlavinka, 2008b: 381–382).

Koncentračné strediská pre Židov boli miestom, ktoré napriek predchádzajúce-
mu násiliu dokázali privázané osoby stále šokovať. Gardisti sa v jednotlivých stredi-
skách na privázaných obetiach vršili, šikanovali ich a hlavne oberali ich o cennosti
a predmety dennej potreby. Atmosféra bola veľmi napätá, dovážaní Židia boli často
obeťami a svedkami bitia a psychického násillia (pozri napr. Hlavinka, Nižňanský,
2009: 42–44). Pomery v strediskách sa ukázali byť hygienicky aj priestorovo nevyho-
vujúce. Židia sa nemali v jednotlivých strediskách zdržať dlhšie ako tri dni (Nižňan-
ský, *Ed.*, 2005a: 140).

Transporty boli zostavované z nákladných vagónov tak, aby do jedného vagóna na-
stúpilo 40 osôb. Nemecká strana požadovala 1 000 osôb v jednom transporte. Slovenská
strana s transportom posielala aj potraviny na dva týždne a naložené v nich boli aj
osobné veci deportovaných do maximálnej váhy 50 kg na osobu. Hygienické pomery
v transportoch boli katastrofálne, deportovaní mali vo vagóne k dispozícii len jedno
vedro na potrebu a neskôr jedno vedro vody (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 40–41).

Od 25. marca 1942 do 5. apríla 1942 vypravili zo Slovenska 8 transportov tzv. prá-
ceschopných Židov (vo veku 16 – 45 rokov), ktoré boli rozdelené na ženské a mužské
transporty. Ženy smerovali do tábora Auschwitz a muži do tábora Majdanek¹⁷ na pred-
mestí Lublinu. Potom nasledovala niekoľkodňová prestávka, po ktorej režim HSLS
spustil po dohode s Nemeckom vlnu tzv. rodinných transportov (výsledok spomína-
ných slovensko-nemeckých deportovaní všetkých Židov).

17 Ide o hovorové označenie Koncentračného tábora Lublin (Konzentrationslager Lublin, skratka KL Lublin).

Takzvané rodinné transporty začali odchádzať 11. apríla 1942. Prvý z nich vypravili z Trnavy (Kamenec, 1991: 175). Smerovanie transportov do Auschwitzu a Lublinskej oblasti sa nezmenilo. Zmena nastala len v tom, že transporty už nevypravovali výlučne z koncentračných stredísk, ale pod dohľadom úradníkov ministerstva vnútra a jednotiek HG aj z jednotlivých okresných miest.

Tak napríklad po prvom rodinnom transporte z Trnavy nasledoval ďalší deň, 12. apríla 1942, transport z koncentračného strediska v Sereďi a následne 13. apríla transport z Nitry.¹⁸ Napriek všetkým logistickým a iným komplikáciám, ktoré sa vyskytovali, dokázal ľudácky režim deportácie organizovať vo vysokom tempe.

Zvlášť násilné boli deportácie v máji 1942, keď ministerstvo vnútra vypravilo dve jednotky už skúsených gardistov z tábora Nováky spolu so svojimi úradníkmi Karolom Zábreckým a Jánom Bučencom na východné Slovensko. Od 4. mája 1942 títo úradníci a gardisti deň čo deň organizovali veľké transporty Židov z rôznych okresných miest, pričom boli brutálni. Už ich prvá sústreďovacia akcia v Trebišove sa stretla aj s negatívnou reakciou miestneho nežidovského obyvateľstva, proti ktorému gardisti použili obušky, na čo ním boli označení za „bratislavských psov“.¹⁹

Nie všade to bolo tak. V Stropkove si miestni gardisti najali fotografa, ktorý odfotoval okrem sústreďovania a nakladania obetí aj ich šikanovanie. Fotograf zachytil aj to, ako gardisti strihali bradu ortodoxnému Židovi, čomu sa posmieva miestny Nežid.²⁰

V polovici mája sa režim HSLS pokúsil postaviť deportácie Židov na zákonný podklad. Presne 15. mája 1942 odhlasoval Snem Slovenskej republiky ústavný zákon o deportáciách Židov. Jeho §1 ustanovil, že Židov možno vysťahovať z územia Slovenskej republiky. Táto právna norma tiež zbavovala všetky deportované osoby, ale aj emigrantov štátneho občianstva a majetku. Zákon zároveň definoval určité skupiny Židov, ktoré nemali byť deportované. Patrili medzi nich tí, ktorí sa najneskôr 14. marca 1939 stali kresťanmi, prípadne žili v manželstve s Nežidom (uzavretom pred 10. septembrom 1941) alebo dostali výnimku prezidenta republiky spod ustanovení kódexu. Vyňaté mali byť aj osoby, u ktorých príslušné ministerstvo rozhodlo o ich ponechaní na Slovensku a to po dobu platnosti príslušného rozhodnutia.²¹

K istému spomaleniu deportácií došlo v druhej v polovici júna 1942. Dovtedy však už bolo vyvezených približne 50 000 Židov, lebo deportačná akcia do 15. júna prebiehala vo vysokom tempe, neobyčajne násilne a na pomery slovenského štátu až šokujúco efektívne. Deportácie sa napriek spomaleniu celkom nezastavili. Minister vnútra A. Mach nariadil raziť a od júla do októbra vypravili cez koncentračné stredisko v Žiline niekoľko transportov. V posledných transportoch boli zo Slovenska vyvezené aj psychicky choré osoby (Nižňanský, *Ed.*, 2005a: 46).

18 SNA, f. MV, k. 227, Transportný zoznam z 13. 4. 1942.

19 Štátny archív v Košiciach, pracovisko archív Trebišov, f. Okresné veliteľstvo HG v Trebišove, k.1,

20 https://photos.yadvashem.org/photo-details.html?language=en&item_id=28768&ind=73

21 Ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z. o vysťahovaní Židov. Slovenský zákonník, 1942, s. 507–508.

Po 57. transporte, ktorý vypravili zo Žiliny 20. októbra 1942, boli deportácie Židov pozastavené a napriek snahám o ich obnovenie v roku 1943 (proti ktorým sa postavili najmä predstavitelia cirkvi) až do okupácie Slovenska nacistickým Nemeckom v roku 1944 k ďalším deportáciám nedošlo.

Druhá vlna deportácií Židov sa začala, podľa posledných výsledkov výskumu, transportmi Židov zo Spiša v septembri 1944 a jej hlavná časť prebehla od konca septembra 1944 do 30. marca 1945 deportáciami z koncentračného tábora v Seredi (Hlavinka, Nižňanský, 2009; Schvarc, Hlavinka, 2021).

Veľmi dôležitá otázka odozvy prvej aj druhej vlny deportácií Židov u majoritného obyvateľstva zostáva stále nespracovaná. Stručný náčrt tejto problematiky poskytol len E. Nižňanský (Nižňanský, *Ed.*, 2005b: 23–27) a na základe etnologických výskumov M. Vrzgulová (2016, 2020). Podľa môjho názoru si však ešte vyžaduje rozsiahly výskum.

Lokality, do ktorých smerovali transporty zo Slovenska v roku 1942

V nasledujúcej časti štúdie by som chcel upriamiť pozornosť na základnú charakteristiku lokalít, v ktorých sa ocitali Židia deportovaní zo Slovenska v tzv. prvej vlne deportácií (r. 1942). Práve otázka osudu slovenských Židov deportovaných do rôznych lokalít (transporty zo Slovenska vo väčšine prípadov nesmerovali do tábora Auschwitz) je často v slovenskej odbornej literatúre úplne opomenutá a slovenskí historici holokaustu jej najmä v 90. rokoch 20. storočia, ale aj neskôr, nevenovali pozornosť. Táto problematika je pritom spojená s otázkou pripomínania si obetí a otázkou lokalít, ktoré sa k tomuto pripomínaniu viažu.

Celkový prehľad cieľových lokalít transportov vypravených zo Slovenska ukazuje na dve hlavné miesta, resp. oblasti konečných destinácií. Prvou bol nemecký koncentračný a vyhladzovací tábor Auschwitz a druhou Lublinská oblasť, teda administratívno-správny región nacistami vytvoreného Generalgouvernementu (časť okupovaného Poľska).

Väčšina transportov zo Slovenska smerovala práve do Lublinskej oblasti. V nej sa len niekoľko dní pred príchodom prvého slovenského transportu začala nacistická likvidačná akcia, ktorej cieľom bola fyzická likvidácia všetkých Židov žijúcich na území Generalgouvernementu a deportovaných na jeho územie. Jej organizátori, pôsobiaci priamo v Lubline, ju neskôr nazvali akcia „Reinhardt“ (Einsatz Reinhardt). Kľúčovým elementom akcie Reinhardt boli už spomínané vyhladzovacie tábory Belzec, Sobibor a Treblinka, postavené podľa rovnakej logiky na jediný účel – v priebehu niekoľkých hodín vyvraždiť osoby privezené v transporte do ich areálu a to v plynových komorách napojených na spaľovacie motory (vražedným prostriedkom boli práve spaliny spaľovacích motorov).

Personál týchto táborov tvorili nacisti, z ktorých časť získala skúsenosti s masovým vraždením hendikepovaných osôb a kremáciou ich tiel počas akcie T4 v niekoľ-

kých ústavoch na území Tretej ríše. Ich obeťami sa od spustenia akcie Reinhardt stali Židia (Berger, 2019: 68–73). Ďalšia časť páchateľov činných vo vyhladzovacích táboroch akcie Reinhardt pozostávala z dozorcov, naverbovaných medzi sovietskymi zajatcami, ktorých následne na službu vo vyhladzovacích táboroch nacisti vycvičili v tábore Trawniki (a preto nazývali Trawniki-Männer).

Prvým vyhladzovacím táborom, ktorý uviedli do prevádzky v rámci akcie Reinhardt, bol tábor Belzec. Jeho prvými obeťami sa stali Židia z Lublinu, kde sa akcia začala 16. marca 1942 likvidáciou geta v lublinskom Starom meste a deportáciou jeho obyvateľov do tábora Belzec.

Tu je treba povedať, že prvý transport so slovenskými Židmi, ktorý bol nasmerovaný do Lublinskej oblasti, bol transport z 27. marca 1942. V danej chvíli však podľa logiky organizátorov celej akcie Reinhardt prebiehalo masové vyvražďovanie lokálneho židovského obyvateľstva. Slovenské transporty (tzv. práceschopných mužov) z konca marca a prvých dní apríla tak štáb akcie Reinhardt smeroval do koncentračného tábora na predmestí Lublinu, ktorý sa hovorovo nazýval Majdanek. Tábor bol vo výstavbe a slovenskí židovskí muži (z transportov vypravených medzi 27. marcom a 5. aprílom 1942) patrili aj tu k prvým väčším skupinám židovských väzňov, ktorých úlohou bolo tábor stavať, bez ohľadu na otravné životné podmienky a v podstate aj bez akéhokoľvek záujmu väzňov o to, či prežijú. Katastrofálna hygienická situácia, ťažká práca a minimálne dávky jedla, ktoré väzni tábora Majdanek dostávali, mali za následok stovky mŕtvych väzňov denne.²² Ich smrť bola plne v súlade s cieľmi nacistov, ktorí v inej lokalite – v Belzeci – denne vraždili tisíce osôb a v máji 1942 spustili do prevádzky tábor Sobibor.

Rodinné transporty, ktoré prišli do Lublinskej oblasti zo Slovenska po 11. apríli 1942, nacisti spravidla zastavovali v Lubline, kde z nich vyseletovali niekoľko mužov pre tábor Majdanek a následne ich posielali do rôznych lokalít v oblasti, no stále ešte nie priamo do vyhladzovacích táborov. Ich miestom určenia boli spravidla tzv. prechodné židovské getá v obciach po celej Lublinskej oblasti, v ktorých sa predtým uskutočnili likvidačné akcie. Výsledkom týchto predchádzajúcich akcií bola deportácia miestneho židovského obyvateľstva do Belzecu alebo Sobiboru a uvoľnenie ubytovacích kapacít v gete. Inými slovami, slovenskí Židia prichádzali do lokalít, ktorých miestni židovskí obyvatelia boli predtým v prevažnej miere vyvraždení. Skutočnosť, že slovenské transporty do Lublinskej oblasti predchádzali transporty Židov z územia Protektorátu Čechy a Morava a z územia dnešného Rakúska, mala za následok fakt, že slovenskí Židia sa na konkrétnych miestach často stretli so Židmi z rôznych častí strednej Európy. Transporty zo Slovenska boli v danej chvíli vlastne iba jednou skupinou transportov, ktoré nacisti nasmerovali do oblasti masového vraždenia židovskej populácie. Metodický postup vyvražďovania miestnych (a skôr privezených) Židov a ich

²² O pomeroch, ktoré v tomto období vládli v tábore, okrem odbornej literatúry vypovedá aj dobové svedectvo Dionýza Lénarda, židovského väzňa dovezeného v transporte zo Slovenska, ktorý po niekoľkých týždňoch väznenia z tábora Majdanek utiekol a prišiel naspäť na Slovensko, kde neskôr o tom, čo prežil, napísal správu. Lénardova správa je dostupná v slovenčine (Hlavinka, 2015).

nahrádzanie novými deportovanými pritom cynicky nazývali „výmena Židov“ (Silberklang, 2014: 299).

Lokality ako Lubartów, Firlej, Kamionka, Chełm, Rejowiec, Opole, Kóńskowola a ďalšie sú lokality, do ktorých boli prechodne dislokovaní mnohí slovenskí Židia, deportovaní zo Slovenska medzi 11. aprílom a 30. májom 1942. V týchto lokalitách následne nacisti realizovali ďalšie likvidačné akcie, ktorých cieľom bolo vyvezenie ďalšej skupiny do niektorého z vyhladzovacích táborov. Počas uvedených likvidačných a na deportácie zameraných akcií bola časť obetí spravidla zastrelených na mieste (najmä chorí a fyzicky slabší), časť zomrela počas prevozu a ďalšia časť bola zavraždená do niekoľkých hodín po príchode do niektorého z vyhladzovacích táborov. Obete zo Slovenska podľa doterajších výsledkov výskumu zomierali vo všetkých hlavných vyhladzovacích táboroch akcie Reinhardt, teda aj v tábore Belzec, aj v Sobibore a napokon aj v Treblinku. Tisíce slovenských Židov zahynuli v tábore Majdanek (Grudzińska, 2014: 53–76; Farkash, 2014: 62; Hlavinka, 2019; Kuwałek, 2010: 169).

Od 1. júna 1942 do 14. júna 1942 podrobili nacisti transporty prichádzajúce zo Slovenska zmenenému metodickému postupu. Transporty naďalej prechádzali selekciou v Lubline, no následne smerovali priamo do vyhladzovacieho tábora Sobibor. Absolútna väčšina deportovaných bola v Sobibore zavraždená do niekoľkých hodín od príchodu transportu. Taký bol účel a mechanizmus fungovania tábora. Spomenutá skupina transportov bola posledná, ktorá zo Slovenska do Lublinskej oblasti smerovala. Dôvodom bola s veľkou pravdepodobnosťou skutočnosť, že po 14. júni 1942 nacisti začali opravovať železničnú trať vedúcu k tábore Sobibor a tak sem ďalšie transporty nemohli dlhší čas posielat'. Preto slovenské transporty z leta a jesene 1942 smerovali výlučne do tábora Auschwitz.

Tábor Auschwitz už bol v odbornej literatúre, v memoárovej literatúre, ako aj v mediálnych výstupoch na Slovensku zachytený a charakterizovaný. Tento postupne budovaný komplex táborov sa stal čo do kapacít, aj čo do počtu obetí najväčším centrom nacistami organizovanej genocídy Židov (z globálneho hľadiska). Z pohľadu počtu obetí ide o miesto, kde v roku 1942, ako som už uviedol, deportovali zo Slovenska približne 18 700 Židov. Výskum ukazuje, že okrem nich tu bola ešte v máji a júni 1942 v dvoch transportoch prevezená skupina slovenských Židov z tábora Majdanek (medzi inými napríklad aj Rudolf Vrba, neskorší utečenec a spoluautor známej správy o tábore Auschwitz).²³ Je pomerne známe, a bolo to už v tejto štúdiu spomenuté, že v táboroch Auschwitz I a Auschwitz II-Birkenau nacisti postupne vybudovali niekoľko plynových komôr, v ktorých zavraždili státisíce väzňov. Iba časť väzňov bola po príchode presunutá do barakov a prinútená otrocky pracovať, mnohí smerovali z transportu rovno do plynových komôr. Životné podmienky väzňov, ktorí neboli zavraždení hneď po príchode, boli zlé a mnohí do niekoľkých týždňov umierali alebo boli počas ďalších selekcií poslaní do plynových komôr. Celkový po-

²³ Zoznam väzňov privezených do KL Auschwitz z KL Lublin dňa 22. 5. 1942, 1.1.2.1, 494504-494535, Arolsen Archives; Zoznam väzňov privezených do KL Auschwitz z KL Lublin dňa 30. 6. 1942, 1.1.2.1, 494724-494730, Arolsen Archives.

čet obetí tohto tábora sa dnes odhaduje na približne 1,1 milióna, pričom židovské obeť predstavujú asi 960 000 (Piper, 2000: 227, 230).

Záver

Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 sú jednou z najtragickejších kapitol slovenských dejín, zločinom, na ktorom sa podieľala veľká časť predstaviteľov režimu, ako aj aparátu vtedajšej ľudáckej Slovenskej republiky. Sú tiež mementom pre budúcnosť. Predstava, že túto kapitolu slovenských dejín slovenská spoločnosť dostatočne pozná, je iluzórna (aj keď neustále počúvame názory, že o holokauste na Slovensku už nie je čo skúmať). V skutočnosti si nielen verejnosť, ale ani odborníci z oblasti spoločenských vied často neuvedomujú, aké násilné, otrasné a odsúdeniahodné boli deportácie Židov zo Slovenska už z hľadiska ich priebehu na slovenskom území, kam boli slovenskí Židia vyvezení a ktoré miesta sa viažu k ich utrpeniu a smrti.

Vo vzťahu k Lublinskej oblasti a osudom slovenských Židov v nej máme stále mnoho nezodpovedaných otázok, slovenská historiografia sa jej takmer nevenovala. Objavujú sa napríklad nové fakty o utečencoch, ktorí informovali o tom, čo sa v tomto regióne dialo, a o ktorých sa literatúra uplynulých desaťročí nezmieňovala. Otvárajú sa tým rôzne otázky: otázka dobovej, ale aj súčasnej reflexie holokaustu, otázka informovanosti aktérov a pod.

Výskum prvej vlny deportácií, ktorú prežilo iba niekoľko sto osôb, je naďalej dôležitý aj z hľadiska pripomínania, aj z hľadiska vzdelávania o holokauste.

Táto štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0134/20 Akcia Reinhardt a Slovensko. Osudy slovenských Židov deportovaných v roku 1942 do Oblasti Lublin.

LITERATÚRA

- Berger, S. (2019). Pôvod a motivácia páchatelov vo vyhľadzovacom tábore Sobibor. In: J. Hlavinka, P. Salner (Eds.), *Tábor smrti Sobibor: Dejiny a odkaz* (s. 67–99). Bratislava: Marenčin PT.
- Büchler, Y. (1991). The Deportation of Slovakian Jews to the Lublin District in Poland in 1942. *Holocaust and Genocide Studies*, 6(2), 151–166. DOI: <https://doi.org/10.1093/hgs/6.2.151>.
- Cesarani, D. (2016). *Final Solution. The Fate of the Jews 1933-1949*. London: Macmillan.
- Farkash, T. (2014). Labor and Extermination: The Labor Camp at the Dęblin-Irena Airfield Puławy County, Lublin Province, Poland – 1942-1944, *Dapim. Studies on the Holocaust*, 29(1), 58–79. DOI: <https://doi.org/10.1080/23256249.2014.987989>.
- Frankl, M. (2019). Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství. *Forum historiae*, 13(1), 92–115. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.7>.
- Frieder, E. (1990). *To Deliver Their Souls: The Struggle of a Young Rabbi During the Holocaust*. (R. Rowen, Prel.). New York: Holocaust Library.

- Grudzińska, M. (2014). Žydzi slowaccy v obozie koncentracyjnym na Majdanku. *Studia Żydowskie Almanach*, IV(4), 53–76.
- Hallon, L. (2007). Arizácia na Slovensku 1939 – 1945. *Acta Oeconomica Pragensia*, 15(7), 148–163.
- Hlavinka, J. (2008a). Arizačný proces ako súčasť „riešenia židovskej otázky“ na Slovensku. In: P. Mešťan (Ed.), *Acta Judaica Slovaca*, 14, 21–38.
- Hlavinka, J. (2008b). Príprava a priebeh deportácií Židov na území Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942. In: P. Sokolovič (Ed.), *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika očami mladých historikov VII* (s. 361–388). Bratislava: Ústav pamäti národa.
- Hlavinka, J. (2015). „Dôjsť silou-mocou na Slovensko a informovať...“: Dionýz Lénard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek. Bratislava: Historický ústav SAV vo Vydavateľstve Veda.
- Hlavinka, J. (2019). Deportácie Židov zo Slovenska do tábora smrti Sobibor. *Tábor smrti Sobibor. Dejiny a odkaz*. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Dokumentačné stredisko holokaustu a Marenčin PT.
- Hlavinka, J. (2020). Od systematickej politickej korupcie po bežné úplatky: Korupcia v arizácii majetku na Slovensku, 1939 – 1945. In: *Politická korupcia na území Slovenska a Čiech v 19. a 20. storočí* (s. 315–333). VEDA, vydavateľstvo SAV : Historický ústav SAV.
- Hlavinka, J., Nižňanský, E. (2009). *Pracovný a koncentračný tábor v Sereďi, 1941 – 1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Kamenec, I. (1991). *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa.
- Kamenec, I., Prečan, V., Škorvánek, S. (Eds.) (1992). *Vatikán a Slovenská republika, 1939 – 1945: Dokumenty* (1. vyd.). Bratislava: Slovak Academic Press.
- Kladivová, V. (1992). Osudy židovských transportů ze Slovenska v Osvětimi. In: D. Tóth (Ed.), *Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.– 27. marca 1992* (s. 139–166). Banská Bystrica: Datei.
- Kuwałek, R. (2010). *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Libionka, D. (2017). *Zagłada Żydów w Generalnym gubernatorstwie. Zarys problematyki*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Nižňanský, E. (1999). *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum.
- Nižňanský, E. (Ed.). (2001). *Holokaust na Slovensku (1). Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava.
- Nižňanský, E. (Ed.). (2005a). *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, E. (Ed.). (2005b). *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Katedra všeobecných dejín FF UK.
- Nižňanský, E., Kamenec, I. (2003). Poplatky za deportovaných slovenských Židov. *Historický časopis*, 51(2), 311–342.
- Piper, F. (2000). *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp. Mass Murder*. Zv. III. W. Długoborski, F. Piper (Eds.), *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum.
- Safrian, H. (2010). *Eichmann's Men*. New York: Cambridge University Press.
- Setkiewicz, P. (2015). Slowacy i Żydzi w KL Auschwitz. In: E. Nižňanský, M. Lónčíková (Eds.), *Slovensko a nacistické koncentračné tábory*, *Acta Historica Posoniensia XXVIII. Judaica et Holocaustica* 6 (s. 133–161). Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.

- Schvarc, M., Hlavinka, J. (2021). Deportácie Židov zo Spiša v septembri 1944. K začiatkom a chronológii druhej vlny deportácií Židov zo Slovenska. *Historický časopis*, 69(4), 677–692. DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.4.5>.
- Silberklang, D. (2014). *Gates of Tears*. Jerusalem: Yad Vashem.
- Vrzgulová, M. (2016). *Nevyrozmávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Vydavateľstvo Veda.
- Vrzgulová, M. (2020). *Stále ťažké spomínanie. Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku*. Bratislava: Marenčin PT.
- Ward, J. M. (2018). *Jozef Tiso, kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava: Slovart.

Archívy a archívne pramene

Slovenský národný archív, Bratislava, Slovenská republika
Archív bezpečnostných složek, Praha, Česká republika
Arolsen Archives, Bad Arolsen, Spolková republika Nemecko
Record Group – 57.004M Selected Records of Trials of the National Court of Slovakia

Ministerstvo vnútra

Úrad predsedníctva vlády

Historický fond StB

1.1.2.1 Listenmaterial Auschwitz

United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, D.C., USA

O AUTOROVI

JÁN HLAVINKA (ORCID: 0000-0002-6839-7767) – historik, pracuje ako samostatný vedecký pracovník v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, v. v. i. v Bratislave a je zároveň riaditeľom Dokumentačného strediska holokaustu. Dlhodobou sa špecializuje na výskum problematiky holokaustu. Aktuálne skúma osudy slovenských Židov deportovaných do Lublinskej oblasti v roku 1942. Podieľa sa na riešení viacerých vedeckých projektov (VEGA, APVV, Horizont 2020). Je členom delegácie Slovenskej republiky pri International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), kde pôsobí v Academic Working Group. Je autorom a spoluautorom viacerých vedeckých monografií, štúdií a odborných článkov.